

Türk Mitolojisinin Temelleri

Kam Davulu

Milletleri millet yapan bir dizi etmenin başında mitolojinin gelmesi, onun ilk bilgi kaynağı, eski insanın düşünce ve hayat tarzı olmasından ve kendini yaşadığı dünyada bulmasından dolayıdır. Mitolojik şuurun ürünü olan mitler; her kavmin millî kültürünün temeli, millî bilincinin özüdür.

Türk mitolojisi de uzun zaman bâkir bir alan olarak kalmış, yalnız 20. yy'ın ikinci yarısından sonra araştırma konusu olmuştur. Ne yazık

ki Türk mitolojisini görmezden gelme bugün de devam etmektedir. Oysa yazılı belgelerin kısıtlı olmasına bakmaksızın Türklerin hâlâ, canlı olan mitolojik olguları vardır ki, Batı dünyası bunu çoktan kaybetmiştir.

Bir bilgi kaynağı olan mitlerin çağdaşlaşmasında ve sanat-bilim dünyasına yansımada esas olgu insanın geriye, kökene dönüşü ve başlangıcı tekrar yaşamasıdır. Bilinmeyenleri bilenlerle bağdaştırmak ve kökende olan ilk mitolojik düşünceleri bir kez daha çağa uydurarak yaşatma isteği; özellikle 20. yy'ın teknolojik gelişmelerinden sonra hızla artmıştır.

Tanımı

Yunanca; mitologia (μυθολογία), *mithos* (μυθος) yani “söylenen ya da duyulan söz” ve *logos* (λογος) yani “konuşma” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Eski Yunan’da “geçmişte söylenenlerin tekrar edilmesi “gibi bir anlam barındırmaktayken zamanla “efsane” anlamı kazanmıştır. Çağdaş kullanımda, “belirli bir uygarlığa ya da dinsel geleneğe özgü inançları, uygulamaları, kurumları ya da doğa olaylarını açıklamak amacıyla görünüşte gerçekten yaşanmış olayları aktaran, çoğunlukla kökeni bilinmeyen ve en azından kısmen geleneğe dayanan söylenceler toplamı” şeklinde tanımlanmaktadır. Mit, herhangi bir noktada insanı çevreleyen hayatın gerçekleriyle karşılaşarak onu kendisine has bir

şekilde izâh eder. Bu manâda toplanmış mitolojik metinler en üniversal kaos-kozmos, tabiat-cemiyet, hayat-ölüm, ışık-karanlık karşılaştırmalarından tutun da, basit mitolojik ifâdelere kadar bütün evreni kapsar. Kısacası mitoloji bin yıllar boyunca halkların ve milletlerin, soyların ve kabilelerin etnikmedenî sisteminde hakim olmuştur. Mitoloji, zaman zaman Türkçe’de söylenbilim veya söylenebilim olarak da adlandırılmıştır

Mitlerin Sınıflandırılması

Mitolojik araştırmalar ilerledikçe mitlerin sınıflandırılması da gündeme geldi. Zira ilmin en önemli meselelerinden biri sistemli değerlendirmeyse, diğeri de tasniftir. Bu bağlamda mitleri genel olarak iki kategoride tasnif etmek ve incelemek mümkündür:

A. Genel kategoriler

B. Özel kategoriler

Genel kategoriler, dünyanın hemen hemen bütün millet ve halklarında görülen mitlerdir. Bu mitleri dört ana başlıkta incelemek mümkündür:

A.1. Kozmogonik mitler: Dünyanın yaratılması ve evrenin oluşumu hakkında olan mitler bu kategoriye girer. Kaostan, yumurtadan, sudan, Tanrı'nın vücudundan vs.

anlatılsa da maksat bu oluşuma kaynaklık yapan mutlak gücün övgüsüdür.

A.2. İlk insanın yaratılması mitleri: İlk insanın yaratılması övgü almaktadır. Kozmosun yaratılmasından sonra silsile şeklinde gök, yer, dağlar, ormanlar, bitki, hayvan ve en sonunda da insan yaratılır.

A.3. Türeyiş mitleri: İlk insanın yaratılması insan topluluklarının, kabilelerin, soyların, boyların ortaya çıkışıyla genişler. Her kabilenin, boyun kendi kurucu atası vardır. Kabile veya boy, adını o atadan almıştır.

A.4. Takvim mitleri: Belki de kozmik mitin ilk dönüşümü niteliğinde olan takvim mitleri, evrenin yaratılmasıyla zamanın oluşmasının kodlaşmış anlatımıdır. Zamanın ölçülmesi, ilk zaman ve onların ortaya çıkmasını sembolik bir dille anlatan hikâyeler veya kaya üstü tasvirler, takvim mitlerini oluşturur.

Özel kategoriler olarak adlandırdığımız mitler, dünyanın her halkında bulunmayan mitolojik kategorilerdir. Nitekim coğrafi şartlar, gelişim süreci, tarihî-kültürel özellikler özel mitolojik kategoriler oluşturmuştur. Bunların başlıcaları aşağıdakilerdir:

B.1. Tanrılar hakkında (teogoni) mitler: Mitolojik zamanı çabuk aşip tarihî zamana dahil olan halklarda görülen tanrılara ilişkin mitler, ilkel yaşam şartlarında bulunan kavimlerde görülmez. Aslında kozmogonik mitle bağlantılı olan tanrılar hakkındaki mitler, yaygın olarak evrenin yaratılmasında tanrılarının rolünü öne çıkarmakla beraber şu veya bu işlevle sınırlı olan tanrılarının veya Türk mitolojisinde olduğu gibi yüksek dereceli ruhların ortaya çıkma sebeplerini açıklar, evrende görülen veya görülmeyen bütün nesnelere bir sahibi olduğu inancına dayanır. Tanrılar hakkındaki mitlerin klasik şekli Yunan mitlerinde görülür. Nitekim M.Ö. 8. yy.da Hesiodos, Theogoni adlı eseriyle Yunan tanrılarının doğumu ve görevlerini bir bütün halinde işleyerek yazılı edebiyata dönüştürmüştür.

B.2. Köken (etiolojik) mitleri: Aslında mitoloji insanın kafasında oluşturduğu sorulara cevap verecek bir düzeydedir. İşte bu tip mitlere köken veya izah edici mitler denmiştir. Mitolojik inançlarla yaşayan iptidai kavimlerde etiolojik mitler çok gelişmiştir.

B.3. Dünyanın sonu (eskatoloji) hakkında mitler: Tarihî şuurun ortaya çıkması ve dinî inançların güçlenmesiyle dünyanın sonu, kıyamet anlayışı da ağırlık kazanmaya başlar. Özellikle monoteist dinlerin baskısıyla kıyamet, onu hazırlayan sebepler, ön belirtiler vs. hakkında bir dizi hikâye anlatılmaktadır ki bunlar da eskatolojik mitleri oluşturmaktadır.

B.4. Totem mitleri: Kavimlerin, boyların bir hayvan, bitki, veya cansız bir nesneye bağlanması, ecdat-tanrı ilişkisinin bir olguda birleşmesi telakkisinin öne çekildiği mitler, totem mitleri olarak bilinir. Totemle ilgili görüşler daha çok ilkel yaşam sürdüren ve geçimlerini derleme ve avcılıkla sürdüren toplumlarda ortaya çıkar. Ancak hayvanlarla ilgili bütün anlatıları totem mit olarak kabul etmek de doğru değildir.

B.5. Kahramanlık mitleri: Bu tür mitler, özel bir kategori olarak bazı halklarda genişçe yayılmışlardır. Türk mitolojisindeki kurtarıcı kahramanlar zamanla destanlara mal olmuş ve arkaik destan kahramanları olarak şekillenmişlerdir. Büyük bir misyon ile kahramanlığa koyulan bu tipler toplumun beklentilerini gerçekleştirmekle ferdî karakterlerinden uzaklaşır. Ancak Yunan mitolojisinde bunun tersi görülür. Nitekim Yunan kahramanları tıpkı tanrılar gibi kendine has ferdî özelliklere de sahiptir. Onların da insanlar gibi olumlu ve olumsuz tarafları vardır. Oysa Türk kahramanlar idealleştirilmiş tipler olarak karşımıza çıkar.

Türk Mitolojisinin Temelleri Türklerin Yaşadığı Çevre:

Genel olarak Türklerin yaşadığı anayurt Orta Asya'dır denilmekle beraber, Türklerin bu geniş coğrafyanın tam olarak neresinde yerleşik oldukları tartışma konusudur. Bunun sebebi Türklerin daha ilk zamanlarından itibaren geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini çok uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir.

Türkler, Orta Asya'nın kuzey doğu bölgesinde bulunan Baykal Gölü'ne dökülen Orhun ve Selenga Irmakları boylarında ortaya çıkmış, ancak atı bir ulaşım aracı olarak kullanmayı başardıklarından, bütün Orta Asya'ya yayılmışlar ve egemen olmuşlardır. Bu sebeple, yontma taş çağına kadar uzanan eski devirlere ait, Türk Kültürü izlerine Orta Asya'nın birçok yerinde aynı anda rastlanmaktadır.

Hayvanlar: Destan anlatımlarındaki bu simge ve sembollerin birçoğu hayvan figürleri ile donatılmıştır. Bazen savaşılan, bazen yol gösterici olan, bazen binek olarak kullanılan ve kutsal sayılan, bazen de yerilen ve kötünün simgesi olarak kabul edilen hayvan sembolleri Türk destanlarında çokça karşımıza çıkmaktadır. Geyik Türk Destanlarında, dağların, vadilerin ve sarp kayalıkların görünüp kaybolan sihirli ve en güzel hayvanlarından. Türk lehçesinde alageyik olarak da bilinir. Anadolu ve Asya halı desenlerinde de geyik motifinin bolca işlendiği bilinmektedir.

Kazakistan-Astana'da Bozkurt Heykeli

Bozkurt: Türk mitolojik düşüncesinde, ulu ata, yol göstericisi ve dürüstlük işlevleriyle karşımıza çıkan, koruyucu, kült kahraman statüsünde mitolojik bir motif. Bozkurt destanına göre Tü'kü kavmi, hükümdar soyundandır ve ismi ASe-Na'dır. Bu soy, komşu bir kavmin yenilgisine uğrayınca tüm kavim

katledilmiştir. Ama 10 yaşında bir çocuk hayatta kalır. Akabinde dişi bir Bozkurt çıkar ve çocuğu dişleriyle ensesinden kavrayarak kaçıtır. Altay dağlarında izi bulunmaz, ıssız ve her tarafı yüksek dağlarla çevrili bir mağaraya götürür. Mağaranın içinde büyük bir ova vardı. Ova, baştan ayağa ot ve çayırlarla kaplıydı; dörtbir yanı sarp dağlarla çevrili idi. Bozkurt burada çocuğun yaralarını yalayıp tımar etti, iyileştirdi; onu sütüyle, avladığı hayvanların etiyle besledi, büyüttü. Sonunda çocuk büyüdü, ergenlik çağına girdi ve Bozkurt ile yaşayan son Türk eri evlendiler. Bu evlilikten 10 çocuk doğdu. Çocuklar büyüdüler; dışarıdan kızlarla evlenerek ürediler. Türkler çoğaldılar ve çevreye yayıldılar. Ordular kurup Lin ülkesine saldırdılar ve atalarının öcünü aldılar. Yeni bir devlet kurdular, dört bir yana yeniden egemen oldular. Ve Türk kağanları atalarının anısına hürmeten, otağlarının önünde hep kurt başlı bir sancak dalgalandırdılar. Ergenekon efsanesinde de bozkurt, bir yol göstericidir. Genellikle, Türklerin kötü gününde ve soyu tehdit edildiği zaman, özgürlük ruhunun sembolü gibi “Bozkurt” ortaya çıkar, yol gösterir ve kılavuzluk yapar. Ayrıca Oğuz Kağan Destanı’nda gök kurdun bir ışıkla ortaya çıkması, Tanrısallığın habercisi olarak işaret edilmiştir.

Kartal: Özellikle Göktürk ve Uygur devirlerinde kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin, koruyucu ruhun ve adaletin simgesi olmuş güneşi, güç ve kudreti ifade etmiştir. Ölen kişilerin ruhlarının, bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Yakutlarda en yüksek ruhları taşıdığına inanılan hayvan, Gök Tanrı’nın timsali olarak ya da kamların ruhunu ifade etmek amacıyla Dünya Ağacı’nın tepesinde tasavvur ediliyordu. Burada kartal,

gözetleyici ve tehlikelere karşı haberdar edici, Tanrının yarattığı bir simgenin tepesinde yuva yapacak kadar önem ihtiva eden, ilahi ağaçta dahi yer bulan bir varlık, ilahi bir sembol durumundadır. Kartalın hükümdarlık, güç ve kuvvetle ilgili simgesel anlamları İslamiyet’ten sonrada devam etmiş, hatta devlet arması (Selçuklularda çift başlı kartal arması) olarak kullanılmıştır.

At: Türklerin, ailelerinden sonra, ikinci değerli varlıkları, atlarıdır. Çin kaynakları “Türklerin hayatı atlarına bağlıdır” demektedir. At, sahibi öldüğünde de yanında yer almış, onunla gömülmüş ve cennete giderken binilecek hayvan

olarak tasavvur edilmiştir. Çoruhlu, Türk kültüründe atla ilgili olarak, “Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaşta faydaları dolayısıyla kuvvet ve kudret simgesi de olmuştur. At sürüleri ise zenginliğin ifadesi olarak görülmüştür” demektedir. IV ve VI. asır Batı kaynaklarına göre, “henüz ayakta durabilecek Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunur... Hunlar at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar... At, başka bir kavmi yalnız sırtında taşıdığı halde, Hun at üstünde ikamet eder...” 7. ve 10. asır Bizans kaynaklarına göre “Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler” denilmektedir. Bozkır Türk’ü bütün varlığını borçlu olduğu, hususi ad ve ünvanlar verdiği, törenle gömdüğü ata, gerektiğinde konuşan, zekâ sahibi, gökten inmiş, bir nevi kutsal hayvan gözü ile bakar. Kaşgarlı Mahmut’un büyük eseri Divan-ı Lugatı’t Türk’te belirttiği üzere “at Türkün kanadadır” deyimini Türklerin atsız düşünülmemeyeceği anlamında kullanıldığı gibi ilk Türk destan kahramanı Alp Er Tunga’ya göre “ay gök için ne ise at da er için o kadar gereklidir” sözüyle de Türk kültüründe kutsal kabul edilmiş olan hayvanların başına konulmuştur.

Doğa Unsurları: Çok eski çağlara dek giden bozkır kültürünün doğayla iç içe geçip onunla bütünleşen bir derinliği vardır. Bozkır insanı, doğayla kaynaştığı için duru ve önyargısız; yaşamdan kopmadığı için de devrimcidir. Doğayla uyumlu yaşamak, yaşamın kurallarını kavramayı, bu kavrayış da dünyayı tanımayı ve anlamayı sağlayan bir düşünce zenginliği yaratır.

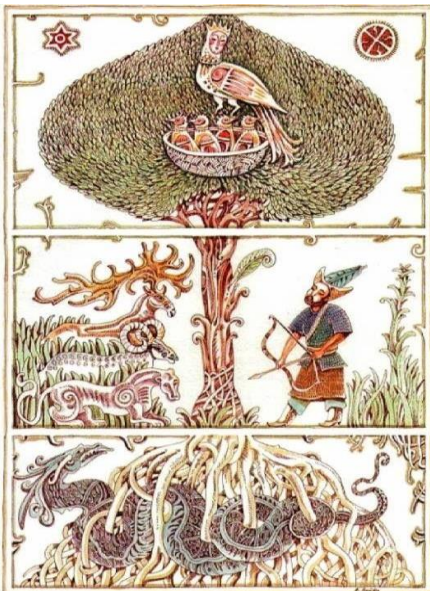
Su Kültü: Eski Türk inançlarında, yer gibi su da kutsaldır. Bu kavramın içine bütün ırmaklar, göller, coşkun akan bütün sular ve pınarlar da dahil edilmektedir. Türkler suyu, kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul ettikleri gibi, koruyucu ve cezalandırıcı Tanrı olarak da saymaktadırlar. Tanrı, Türk’ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye Kağanları Türk milletinin üzerine getirip koyar. Vazifesini iyi yapmayan veya isyan edenleri ise yer ve sular cezalandırır. Bu bakımdan yerdeki sular, Türklerin sadece dinlerinde değil, devlet anlayış ve inanışlarında da büyük öneme sahiptir. Bereket sağlama özelliği ile hayat kaynakları içinde yer aldığına inanılan su, yağmur şeklinde içinden geldiği Gök’e bağlı bulunmaktadır. W. Radloff, Verbitskiy, Anohın ve Potanın gibi araştırmacıların Altay, Yenisey, Yakut ve diğer Türk boyları arasından topladıkları metinlere bakıldığı zaman, Türklerin dünyanın yaratılışı ile ilgili efsanelerindeki en önemli unsurun “başlangıçtaki sonsuz su” inancı olduğu görülür.

Yada Taşı: Çok eski devirlerden beri Türk kavimlerindeki yaygın bir inanca göre, büyük Türk Tanrısı, Türklere yada (yahut cada, yat) denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Türkler bu taşla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır ve fırtına çıkartabilirdi. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuştur.

Ateş Kültü: Türkler, olağanüstü hürmet gösterdikleri ateş için öd-ot kelimesini kullanıyorlardı. Ancak daha sonraları Soğd ve Taciklerin etkisi ile Farsça atış-ateş sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır. En eski Türk tarihi belgeleri incelendiğinde ateşin yaradılıştan itibaren Türkler arasında önemli bir element olduğu görülür. Ateş kültü, Türklerin bütün kutsal unsurları ile ilişkilendirilmiştir. Büyük Türk topluluklarının devlet törenlerinde büyük bir ateş yakıldığı ve bu büyük ateş vasıtasıyla göğe yani Tanrı'ya haber ulaştırıldığına şahit olunur. Bu bilgiden anlaşılmaktadır ki, Türklerde ateş; Zerdüştlük vb. dinlerde olduğu gibi tanrısal bir güç olarak algılanmamakla birlikte Tanrı ile insanoğlu arasında iletişim kuran bir araç konumunda olması hasebiyle kutsal kabul edilmiştir. Altay Türklerinin yaradılış rivayetinde ateş yakmanın insana tanrı tarafından öğretildiği görülür. Ayrıca ateş kültü ile birlikte daima ateş kültü de gelişmiştir. Çünkü ocak, ateş iyesinin yaşadığı, yaşatıldığı yerdir. Ocak Türk kültüründe soyun, ailenin koruyucusu ve devamlılığının teminatı olarak algılanmıştır. “Ocağı sönmek”, “ocağına incir ağacı dikmek” gibi deyimler doğrudan evdeki ateş yani ocak kültürüne bağlı iki deyimdir. Evdeki ocağın yanması, o ailenin yaşamını sürdürdüğünün, soyunu devam ettirdiğinin göstergesi olarak algılanmıştır.

Dağ Kültü: Tarihsel süreç boyunca dağ dünyanın ekseni, antik Türk imparatorluklarının merkezidir. İhtişamlı yapısıyla ve göğe daha yakın olması bakımından dağ, Türklerin dinsel tasarımlarında her zaman önemli bir rol oynamıştır. Türk mitolojisinin önemli unsurlarındandır. Efsanelerin ve mitolojik figürlerin kaynağıdır. En kutsallardan biri Ötüken'de bulunanlardır. Yine çeşitli özellikleriyle; üzerinde ot bitmeyen veya yalnız ağaç barındıran dağ ve tepeler kutsal mekanlar olarak görülür.

Metinlerde, kurban sunmak üzere dağlara yapılan hac yolculuklarından bahsedilir. Dağ, yerleşik hayatı koparan, ayıran bir unsurken, Konar-Göçer kitleleri buluşturan, birleştiren unsurdur.

Ağaç Kültü: Türklerde yaratılış ve köken miti ana-ata, kozmik hayat ağacına dayalı evren imajı olarak, tanrı ya da tanrısal ruhlarla iletişim kanalı olma rolüne sahip olmuştur. Türk mitolojisine göre, Hayat Ağacı, yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır ve dünyanın merkezidir. Ağaç köklerinin toprağın derinliklerinde olması, yer altı dünyasıyla iletişiminin olduğu düşünülürken, aynı zamanda dallarıyla gökyüzüne uzanması sebebiyle de gökyüzü ve tanrıyla iletişim halinde olduğuna inanılır, gövdesi

de insanlık alemi, yani yer yüzü ile ilişki halindedir. Eski Türk inancının belirgin bir unsurudur bu durum. Eski Türklerde daha çok tek ağaçlar ve bunlardan da çam, kayın vb. olanlarının kutsal sayıldığı görülmektedir.

Erzurum Çifte Minareli Medrese. 1253. Türk Kozmoloji Düşüncesinin Anadolu'da Tezahürü.

Kutup Yıldızı: Kutup yıldızı Türk mitolojisinin uzay ile ilgili, kozmolojik düşünce düzeninin temel noktasını meydana getirirdi. “Göğün direği”, “Kapısı” hep kutup yıldızından geçirdi. Bütün gezegenler de Kutup yıldızının etrafında dönerdi. Onlara göre bu düzenin bozulması demek, dünya ve kâinatın sonu demektir. Uygurlar Kutup yıldızına “Altın Kazık”, yani “Altın kazık” derlerdi. Diğer Türkler ise, ona genel olarak “Demir-Kazık” yani “Demir Kazık” demişlerdi. Böyle denmesinin sebebi de bu yıldızın göğün direği gibi tasavvur edilmesinden

ileri geliyordu.

Türklerin Tanrı Tasavvuru:

Türkler tarihleri boyunca pek çok dinin mensubu olarak varlık göstermişlerdir. Maniheizm (Uygurlar), Budizm (Uygurlar), GökTanrı Dini (GökTürkler), Musevîlik (Hazarlar), Hristiyanlık (Volga Bulgarları, Uzlar, Peçenekler, Gagauzlar) ve İslâmiyet (Karahanlılar, Selçuklular, Osmalılar, v.s.) gibi. “Eski Türklerin dini nedir?” sorusunun cevabı ise bütün bu çeşitliliğe rağmen “Şamanizm” olarak verile gelmiştir. Türklerin dininin Şamanizm olduğunun ifade edilmesi, şamanizmin tam olarak bilinmemesinden de kaynaklanmaktadır. Türklerin dini Gök Tanrı dini olup, tek tanrılı bir dindir.

Şamanizm: Şamanizm, “Şaman” ya da “kam” adı verilen din adamları aracılığıyla uygulanmaya çalışılan bir inanışlar bütünüdür[1]. Şamanizm, Orta Asya’da görülen en önemli din olaylarından biridir ancak hiçbir şekilde din değildir. Şamanlık inancı üzerinde en fazla ve derinlemesine araştırmaları yapmış olan Mircea Eliade, bütün Orta ve Kuzey Asya topluluklarında, dinî-sihri hayatın daha çok Şaman etrafında merkezleştiğini belirtir. Fakat dinden çok bir sihir karakteri ortaya koyan ve bir Bozkır-Türk inanç sistemi olmayan şamanlığın, Türk topluluklarıyla ilgisi olabileceği düşüncesini uyandıran, Türkçe din adamı anlamındaki “kam” ile “şaman” kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddiadır. Türklerin dini şamanlık değil, Tek Tanrıdır.[2] Ancak, Türk inancıyla şamanlık arasında hayret edilecek kadar benzerliklerin bulunması, Türk inancında “şamanik” vasıflar bulunduğunu düşündürmüştür. Din tarihçilerine göre; eksiksiz her dinde daima bu gibi tesirler, birleşmeler, yenilenmeler görülmektedir.

Gök-Tanrı: Göktürkler’e ait Orhun Kitâbeleri’nden anladığımız gibi Türklerin tanrısı, Gök Tanrı’dır. Bu isim çeşitli eski Türk lehçelerinde tengri, tengere, tangara, tangrı, ture şeklinde de ifade edilmiştir. Orta Asya’da devlet kurmuş sülâlelerin hepsinde Gök-Tanrı kültürünün bulunduğunu Çin kaynakları da tespit etmiştir. Altay kamları tengereye dua ederken “yüksekte bulunan büyük atamız han tengere...”, “yaratıkları yaradan tengere...”, “yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere...” diye hitap ederlerdi. İslâm dinini kabul eden Türkler “gök” kelimesini “sema” tengri kelimesini de “Allah” kavramına uyarlamışlardır. Türklere göre gök, tengri gibi her insanın her baktığında görebildiğidir. Nitekim İbn Fadlan, seyâhatnâmesinde Türklerin zorda kaldıklarında başlarını göğe kaldırıp “bir tanrı” dediklerini ifade etmektedir[3]. 8. yüzyıllarda hakanları tahta çıkaran, zaferleri kazandıran, felâketlerden koruyan Türk Tanrısı Gök-Tanrı’dır[4]. Büyük Gök-Türk İmparatorluğu’nun başında bulunan Türk sülâlesinin GökTanrı hakkındaki inanç ve anlayışları bir hayli gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptıkları iyilik ve yardımları için, tanrıya içten gelen minnet ve şükran duygularını ifade etmişlerdir.

Eliade’ye göre gök tanrısı fikrinin doğuşu, gökyüzünün ya da uzayın sıradan insanların ulaşamayacağı yüksek bölgeler oluşundan kaynaklanmaktadır. O yüzdendir ki, çeşitli yollarla ve çeşitli amaçlarla bu ulaşılmaz yerlere çıkabilen insanlar, artık insan olmaktan, en azından sıradan bir insan olmaktan çıkarlar. Jean-Paul Roux’ya göre Gök Tanrı yaşamsal mutluluğu (kut) ve talihi(ülüg), toplumsal durumlarına göre insanlara verir. Kozmolojik ve toplumsal düzeni sağlar; ona dua edilir ve kurban verilir. Bazen tanrı olarak adlandırılan, ruh ya da kutsal kabul edilen çok sayıdaki ikincil güç ise daima Tanrı’ya bağlanır. Türklerde hükümdar, Gök Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisidir. Tanrı ona kut ve güç verir. Türk mitolojisinde ya da destanlarda, gökten gelen ya da Gök Tanrı’nın kızlarıyla evlenen kahramanlar vardır.

Bunların başında Oğuz Kağan gelmektedir. Uygur Türkçesinde yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un gökten gelen kızla evlenmesi şöyle anlatılmaktadır:

“Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gökten bir gök ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki o ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında ateşli ve parlak bir beni vardı, Demirkazık (Kutupyıldızı) gibi idi. O kız öyle güzeldi ki, gülse Gök Tanrı gülüyor, ağlasa Gök Tanrı ağlıyor sanılırdı.”[5]

Kayra Han: Türk ve Altay mitolojisinde Yaratıcı, Baş Tanrıdır. Tanrıların en büyüğü ve en önde gelenidir. Her şeyin yaratıcısıdır. Mutlak üstünlüğü vardır. Göğün 17. katında oturur. Diğer Tanrıları da o yaratmıştır. Bu anlamda diğer Tanrıların kendisiyle kıyaslandığında, emirlerini yerine getiren veya verdiği görevleri yineleyen birer melek konumunda olduğu yaklaşımı yanlış olmayacaktır. Evrenin yazgısını belirler. İyilik yönü ağır basar. Yeryüzünü yarattıktan sonra dokuz dallı bir ağaç (çam veya kayın) dikmiştir. Bu ağaç yerle göğü birbirine bağlayan, Türklerin kutsal yaşam ağacıdır. İnsanların atası olan dokuz kişi bu ağacın dallarından türemiş ve dokuz ırk bu kişilerin soyundan ortaya çıkmıştır. Altayların yaratılış efsânesinde dünyanın yaratıcısı olarak gösterilir. Kayra Han bu efsâne de ayrıca Erlik Han'a ceza olarak yeraltı âleminin tanrısı olma görevini verir. Bazen Gök Tanrı ile eşdeğer tutulur. Ana ve Ata olarak (hem eril hem dişil) tanımlandığı kaynaklar mevcuttur. İnsan biçimli olarak pek fazla tasvir edilmez. Kışı yeryüzünde yazı gökyüzünde geçirir. Değişik renklerde yıldırım çaktırır. Onun yıldırımına çarpılan kişi kam olur.

Ülgen: Ülgen, mitolojik bir varlık olarak Güney Sibirya ve Altay Türklerinin geleneksel dinîmitolojik inanışlarında yoğun bir şekilde korunmuştur. Tek Tanrı inancında Gök Tanrı'nın oğlu ve gökyüzünün hükümdarı olarak görülmüştür. Bazı araştırmacılar onu Merkezi Asya kaynaklı gök ruhu olarak görür. Ancak Altay Türklerinin bu ruhu Moğollardan alıp kendi koruyucuları saydıklarına dair görüşler de mevcuttur. Yani araştırmacıların bir çoğu onu Moğol kökenli olarak kabul ederler.

Altay Yaratılış Destanı'nda “Ülgen” iyilik tanrısı olarak karşımıza çıkar. Birçok yerde ezeli ve ebedi olarak kabul edilen Ülgen, insan ve dünyanın yaratılışında başrol oynar. Henüz hiçbirşey yaratılmamışken ve yalnızca uçsuz bucaksız bir su varken, sonsuz sulardan çıkararak, Tanrı Ülgen'e yaratma ilhamını veren “Ak Ana” adlı bir kadındır. ; Gök cisimlerini yönetir. Göksel ve meteorolojik olayların ilk kaynağıdır. İnsanlara ateş yakmayı öğretmiştir. Göğün hâkimidir. Dünyayı taşımaları veya destek olmaları için üç tane balık yaratmıştır.

Ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Altay Dağları'nın simgeselleşmiş biçimi, gökyüzündeki Altındağ'da Ülgenin sarayı ve altından tahtı bulunur. Altın Dağ, Türk yurdunun ve devletinin enginliğini göz alıcılığını temsil eder. Kendisi insan şeklindedir. Eşi Taz Hanım'dır. Dokuz kızı, yedi oğlu vardır.

Erlık: Türk ve Altay mitolojisinde kötülüklerin kaynağıdır. Yeraltı âleminin efendisidir. Kayra Han ilk önce bir varlık yaratmış onun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları, vadileri meydana getirmiştir. Bu varlığın kendisine başkaldırması üzerine, ona “Erlık” adını vererek ışık evreninden yeraltına atmış, ayrıca yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek her dalında değişik bir cins insan yaratmıştır. Sonsuz suların içinden toprak çıkarma görevi ona verilmiş fakat Erlık yeryüzü yaratılırken ağzında kendisi için bir parça toprak saklamış fakat bu yaptığı anlaşılınca cezalandırılmıştır. Bilgisiz, yıkıcıdır. Düzen ve barış istemez. Huzura karşıdır, yeryüzünü karıştırmak ister. Sonsuz karanlıkların içinde yaşar. İradesi yoktur. İradesizliği simgeler. Affedilir fakat hemen ardından kötülüğe dalar. Evrenin başlangıcında yalnızca Ülgen ve Erlık vardır. Kaz ve kuğu kılığına girerek sonsuz suyun üzerinde uçarlar. Tanrı Ülgen Erlık'den daha güçlüdür. Erlık'in yaptığı hileleri anlamakta ve onu cezalandırmaktadır.

Erlık ve oğulları için zayıf ve hasta hayvanlar kurban edilir. Çünkü Altaylılar'ın inançlarına göre Erlık, kötü (zayıf ve sakat) kurbanlardan hoşlanır. Erlık'e asla at kurban edilmez.

Umay: Türk mitolojisinde Umay Ana, doğum ve bereketin sembolüdür. Dişi olarak tasvir edilir ve iyiliği temsil eder.

Doğacak olan çocukları belirler ve onları korur. Gümüş renkli uzun saçları vardır ve orta yaşlı görünür. Üç boynuzu vardır ve beyaz bir elbise giyer. Yaşam ağacının sahibi olarak tanımlanır ve yeryüzüne bereket saçar. Çocuğu olmayan kişiler, kendisine kurban adar. Umay adının ve özelliklerinin Orhun Abidelerinde ve Divanü Lügati't-Türk'te geçiyor olması, Türk toplumu içindeki varlığının belgeleri olması bakımından önemlidir. Umay; Ak-sarı saçlı, ak-sarı simalı, ak giyimli olarak tasavvur edilmektedir. Türk mitolojik sisteminde Umay kültü zamanla Mitolojik Ana kompleksinden koparak, bağımsız, koruyucu bir iye haline gelmiş; kutsal dişi olarak Gök Tanrı dinî mitolojik sistemine alınmış ve büyük bir saygı gösterilmiştir. Nitekim, Orhun-Yenisey yazıtları Umay Ana'nın geniş işlevinden haber vermekte, onun Tengri ile beraber Türk milletini koruduğu vurgulanmaktadır. O halde Umay'ın çocukları ve kadınları koruma görevi daha sonraki dönemlerin oluşumudur. Bununla birlikte Umay halen hayatla, canla, bolluk ve bereketle ilgili özelliklerini Türk toplulukları içerisinde çeşitli uygulamalar ve pratiklerle devam ettirmektedir.

Sonuç:

Orman ve Bozkır dönemlerinin inanç ve tasarımlarıyla şekillenen Türk ortak hafızasındaki kodlamalar, Yerleşik-Tarım ve Sanayi-Teknoloji dönemlerinde korunmuş ve dönüşümleriyle yeni zaman ve mekânlarda yaşamaya devam etmiş olsa da eski anlam ve önemlerini nispeten kaybetmiş, bazen sadece sebep-sonuç ilişkisi şeklinde bir işarete dönüşerek yansıtılmıştır. Özellikle şehirleşme ve modern hayatı şekillendiren sanayi-teknoloji dönemi, nesiller arası ilişki yapısına ve ortak hafızaya da tesir etmiş, önceki dönemlerde teşekkül eden kültürel hafıza, geleneksel ilişki, inanç ve zihin yapısı, modernitenin ortaya çıkardığı yeni kodlamalar ve ilişki durumuyla değişmeye başlamıştır. Çünkü modern insanın içinde bulunduğu sosyal ve kültürel ortam, ortak hafızanın ve geleneğin devamını zorlaştırmıştır. İşte tam da bu noktada, Türk kültürel hafızasını oluşturan en temel kodlamaların doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır ki, bu da ancak Türk mitolojisini kendi sistematigi içinde anlaşılabilir kılmakla mümkün görünmektedir.

Dipnot ve Kaynakça:

Kavram olarak inanış- inanç farklılığı konusunda geniş bilgi için bkz. Ali Yayla, Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi Ders Notları, www2.itu.edu.tr/~yayla

Hikmet Tanyu, İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, AÜ. İlâhiyat Fak.Yay., Ankara 1980, s. 6.; Şamanlık hakk. ayrıca bkz. Jean-Paul Roux, gös.yer.

Ramazan Şeşen, Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyâhı İbn-i Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi, İstanbul 1975, s.31.

A.İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK Yay.,II. Baskı, Ankara 1972, s. 26. ayrıca bkz. Talat Tekin, Orhon Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1988.

\V.Bang ve G. Rahmeti Arar. Oğuz Kagan Destanı, s.1.3,İS (çeviri), s. 12, 14 (özgün metin)

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel (1923-1989)

Elazığ'ın Çarşı mahallesinde doğdu. Babası Harput eşrafından Mehmed Şemseddin Bey, annesi Nâdire Hanım'dır. Esas adı Mehmed Bahaeddin olan Prof Ögel, 21 Nisan 1923'te Elazığ'da dünyaya gelmiştir. Elazığ'ın köklü bir ailesinden olan Ögel, ilk ve ortaokulu memleketinde, lise tahsilini ise 1940 yılında Malatya'da tamamlamıştır.

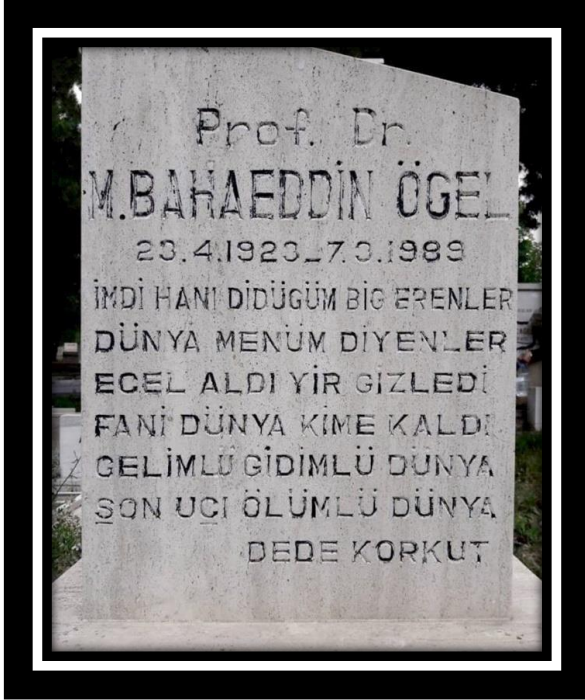
1940-41 öğretim yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümüne kaydolun Ögel, 1944-45 yılında buradan mezun olmuştur. Bu yıllar II. Cihan Harbi yıllarıdır. Öğrenciliğinde Türk Hava Kurumu'nda başladığı memuriyet hayatına 1945 yılında Erzurum Lisesi tarih öğretmenliğine atanana kadar devam etmiştir.

Erzurum Anıtlarında Altay-Türk Sanatının İzleri adlı ilk kitabıyla Ülkü Mecmuasında yayımlanan “Erzurum Tavan İşleri” ve “Erzurum Evleri” adlı makalelerini burada kaleme aldı. IV. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu “İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi” başlıklı tebliğini beğenen M. Fuad Köprülü'nün aracılığı ile 4 Kasım 1947 tarihinde Ankara Hasanoğlan Köy Enstitüsü tarih öğretmenliğine tayin edildiyse de enstitünün bazı bölümlerinin kapatılması yüzünden kararname dokuz gün sonra iptal edildi. Bunun üzerine görevinden istifa etti (17 Kasım 1947). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Alman Sinolog W. Eberhard'ın danışmanlığında hazırladığı Uygur Devleti'nin Kuruluşu adlı doktora tezini tamamlamasının (1948) ardından mezun olduğu bölüme asistan tayin edildi (27 Ekim 1948).

1952 yılında askerlik hizmetini tamamladıktan sonra, görevine dönmüş, ardından 1953'te gittiği İran'da Türk İslâm tarihi açısından önemli şehirlerde dört ay boyunca araştırma ve incelemeler yapmıştır. Yurda dönünce kazanmış olduğu bursla bir yıllığına Almanya'ya gitmiş, Hamburg Üniversitesi'nde ilmî araştırmalarda bulunmuştur. 1953-1954 yıllarında Hamburg Üniversitesi'nde B. Spuler, O. Franke, A. von Gabain gibi Türk tarihi uzmanlarının yanında çalıştı. 18 Kasım 1955'te “Liao Devrinden Önceki Kitanlar” konulu teziyle doçent unvanını aldı. 1959-1961 yıllarında Almanya'da ilmî araştırmalarda bulundu. Tayvan hükümetinin bursuyla 1962-1963'te Taipei'deki National Cheng-Chi Üniversitesi'nde çalışma yaptı. Temmuz 1963'te Japonya'ya geçti. Orta Asya uzmanı Japon tarihçileriyle tanıştı. Taipei'de bulunduğu sırada hazırlayıp profesörlük takdim tezi olarak sunduğu Sino-Turcica adlı eseriyle 27 Ocak 1965 tarihinde profesör oldu.

Ankara Üniversitesi'ndeki görevinin yanı sıra Ondokuz Mayıs Gençlik ve Spor Akademisi, Kara Harp Okulu ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde, Gazi, Selçuk ve Fırat üniversitelerinde Türk kültür tarihi ve siyasî tarih konularında dersler verdi. 22 Ekim 1984'te tayin edildiği Tarih Bölümü başkanlığından 7 Mayıs 1986'da istifa etti. Üniversite hayatı boyunca pek çok kıymetli eser veren ve sayısız öğrenci yetiştiren Bahaeddin Ögel, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı başkanlığı, A.Ü. Atatürk İlkeleri Araştırma ve Uygulama Merkezi ile Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi başkanlıkları gibi idarî görevler yanında gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında çeşitli ilmî kurul, komisyon ve jürilerde görev almıştır. Yine böyle bir görev sebebiyle Eylül 1987 tarihinde Moğolistan'da bulunduğu sırada rahatsızlanan hocamız, hastalığının ilerlemesi sonucunda 7 Mart 1989'da Ankara'da vefat etti. Cenazesi 9 Mart'ta Kocatepe Camii'nde kılınan namazdan sonra Karşıyaka Mezarlığı'na defnedildi.

Almanca, İngilizce, Fransızca, Farsça, Çince, Moğolca ve Rusça bilen Bahaeddin Ögel, İslâmiyet öncesi Türk siyasî ve özellikle kültür tarihi üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınır. Ögel, kültür tarihi çalışmalarında Türk kültürünü zaman ve mekân açısından bütün derinlik ve genişliğiyle ele almış, bir bütün olarak gördüğü bu kültürün köklerinin Orta Asya'da olduğunu, dallarının ise Avrasya'ya yayıldığını belirterek köklerle dallar arasındaki bağların ortaya konulması gerektiğini vurgulamıştır. Onun yaptığı ilmî çalışmalarda Orta Asya, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet çizgisini esas aldığı

görülmektedir. Yirmi cilt halinde planlayıp ancak dokuz cildini tamamlayabildiği Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinde Türkler'de köy ve şehir hayatını, ziraat ve yemek kültürünü, tuğ, bayrak, ordu, mehter, aile ve halk mûsikisi aletleri gibi konuları bütün ayrıntılarıyla inceleyen Ögel, Türk kültür tarihiyle ilgili araştırmaların XIX. yüzyılın sonlarında sinologlar, diğer yabancı tarihçiler ve filologlar tarafından başlatılmasını bir talihsizlik olarak nitelemiş, yabancı araştırmacıların Türk kültürünün özelliklerinden habersiz oldukları için tesbit ve değerlendirmelerinde hata yapabildiklerini, bu sebeple Türk tarihi araştırmalarının Türk bilim adamlarınca yapılmasının gerekliliğini her fırsatta dile getirmiştir.

Eserleri:

Erzurum Anıtlarında Altay-Türk Sanatının İzleri (Erzurum 1947)

İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre (Ankara 1962)

Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri (Taipei 1964)

Türk Kültürünün Gelişme Çağları (İstanbul 1971)

Türk Mitolojisi (I-II, Ankara 1971-1989)

Türk Kültür Tarihine Giriş (I-IX, Ankara 1978-1987)

Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi (I-III, Ankara 1981)

Türklerde Devlet Anlayışı: 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar (Ankara 1982)

Bahaeddin Ögel'in Türk Tarih Kurumu Belleten'i ile Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Vakıflar, Türk Kültürü ve Millî Kültür dergilerinde ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi, tebliğleri, Türk Ansiklopedisi ve İslâm Ansiklopedisi'nde maddeleri yayımlanmıştır (yayımların listesi için bk. Arık, sy. 65 [1990], s. 35-49)